

Jizzakh State Pedagogical Institute

**Journal of Preschool
Education**

*The faculty of pre-school
education*

TILSHUNOSLIK FANI VA UNING TARIXI

Usmonova Dilshoda,
Norbo'riyeva Shohsanam

ANOTATSIYA: Ushbu maqolada tilshunoslik fani va uning kelib chiqishi va unda kelib chiqqan muammolar va tarixi haqida ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar:tilshunoslik, terminologiya, tasnifi, lisoniy hodisa ,metodlar, grammatik qurilishi, lingvistik naturalizm, nazariyalar.

Tilshunoslik yoki Lingvistika [tillarni](#) o'rganuvchi [fandir](#). Tilshunoslikning amaliy va nazariy turlari mavjud bo'lib, nazariy tilshunoslik tilning strukturasi ([grammatikasi](#)) va uning ma'nosi ([semantikasini](#)) o'rganadi. Grammatika — [morfologiya](#) (so'zlarning tuzilishi va o'zgarishi), sintaksis (so'zlarning iboralarga va gaplarga biriktrilish qoidalari) va fonologiya (tilni abstrakt tovushlar yordamida o'rganish) fanlarini qamrab oladi. Amaliy tilshunoslik, asosan, tilshunoslikda o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash bilan shug'ullanadi. Amaliy tilshunoslik tarkibiga xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatish kiradi.

Tilshunoslik, „Lingvistika“ — til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fandir. Maqsadi va vazifasiga ko'ra, tilshunoslikning bir nechta yo'nalishlari (sohalari) bor: umumiy tilshunoslik — tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o'rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi-xususiyatlarni aniqlash va yoritish bo'lgan soha; xususiy tilshunoslik— ayrim bir til belgi-xususiyatlarini o'rganuvchi soha; amaliy tilshunoslik — tildan foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va boshqalar) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi yo'nalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va boshqa paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar so'zlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini o'rganadi.

Mazkur yoʻnalishlardan tashqari tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni oʻrganuvchi koʻplab tarmoq va boʻlimlari bor: semasiologiya til birliklari maʼnolarini oʻrganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lugʻaviy materialini tadqiq etadi. Soʻz yasashining tadqiqot obyekti soʻzlarning yasash usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi boʻlsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) soʻz oʻzgarishlarini va soʻzlarning gaplar va soʻz birikmalari sifatida birikishi qonuniyatlarini oʻrganadi. Tilshunoslikning har bir boʻlimida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus boʻlimchalar boʻlishi mumkin. Masalan, leksikologiya doirasida onomastika boʻlimchasi boʻlib, u oʻz navbatida antroponimika, toponimika va boshqalarga boʻlinadi. Muayyan tilning hududiy farqlanishi (differentsiatsiyasi)ni dialektologiya oʻrganadi. Mazkur boʻlimlarning har birida tilning hozirgi ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (qarang Diaxroniya, Sinxroniya). Jahon tillari, ularning oilalari va guruhlarini oʻrganuvchi tilshunoslik tarmoqlari: arabistika (arabshunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, finugorshunoslik va boshqa Tillarning oʻzaro taʼsirlashuvi, yordamchi xalqaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi oʻrganadi.

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni oʻrganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va gʻoyaviylik)ning oʻzaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot boʻlmish insonning oʻzini toʻgʻri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning oʻzaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning oʻzida oʻrganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativstilistik (meʼyoriyuslubiy) metodlarni koʻrsatish mumkin. Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish,

lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo'lgan.

Tilshunoslik muammolarini o'rganish dastlab Qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi Hind tilshunosligi mil. avv. 6-asrdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtai nazaridan sharxlash natijasida vujudga keladi va mil. avv. 5—4-asrlarda yashagan Panining grammatikasi tufayli yuksaklikka ko'tarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo'lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog'liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtai nazaridan o'rganilgan (Geraklit va Demokritning qarashlari, Platon va Aristotelning asarlari, Frakiyalik Dionisiyning „Grammatika“si va boshqalar). So'zlarni turkumlarga ajratish Aristoteldan boshlangan (mil. av. 4-asr). Qadimgi Yunon tilshunosligining kamoloti Iskandariyadagi, qisman Pergan (Kichik Osiyo)dagi yunon tilshunoslarining faoliyati bilan bog'liq. Iskandariya grammatika maktabi (mil. av. 3—2-asrlar) vakillari tomonidan yunon tili grammatikasi yozildi. Yunon tilshunosligi asosida Lotin tilshunosligi vujudga keldi (M. T. Varron, E. Donat, Prissian va boshqalarning asarlari).

Keyinchalik arab (Bag'dod, Kufa. Basradagi grammatika maktablari), kdd. yahudiy, oromiy (Andalusiya filologlarining 9—12-asrlardagi asarlari) va turkiy (Koshg'ariy va Zamaxshariy asarlari) tillari ilmiy tavsif manbai bo'ladi. O'rta asrlarda tilshunoslikning rivoji arab, shuningdek, arab tilida ijod etgan arab bo'lmagan filologlar nomi bilan bog'liq. Arab Tilshunosligining rivojlanishida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Javhariy singari o'rta osiyolik olimlarning ham hissasi katta bo'lgan. Ibn Sino tovushlarni fonema nuqtai nazaridan tekshirgan bo'lsa, Javhariy, Koshg'ariy va Zamaxshariylar leksikologiya va leksikofafiya sohasida jahon tilshunosligiga katta yangiliklar kiritdilar. Maxmud Koshg'ariy va Zamaxshariy o'zlarining „Devonulug'otit-turk“, „Muqaddimat uladab“ asarlari bilan turkiy lahjalarni hamda boshqaboshqa oilalarga mansub tillarni qiyoslash va chog'ishtirish bilan tilshunoslikda qiyosiytarixiy metod va tipologiyadan foydalangan dastlabki tilshunoslar sifatida

nom qozonganlar. Filologik fanlar Uzoq Sharqda, xususan, Xitoy va Yaponiyada ham rivojlandi. Rossiyada Tilshunoslik 15—16-asrlardan boshlab taraqqiy qildi.

M. V. Lomonosovning „Rus fannatikasi“ asarida rus adabiy tilining fonetik, morfologik, qisman sintaktik xususiyatlari birinchi marta izchil bayon qilindi.

Uygʻonish davrida antik dunyo madaniy merosiga boʻlgan qiziqish klassik filologiyaning rivojlanishiga ham turtki boʻldi. Shu bilan bir qatorda, yangi, zamonaviy yevropa tillarini mantiqiy asosda oʻrganish boshlandi. Qiyosiy metodika va tarixiylik tamoyilining qoʻllanishi qiyosiytarixiy tilshunoslikka asos soldi, bu soha tillarning qarindoshligini oʻrganishda, tillarning genealogii: tasniflash ishlab chiqishda, qarindosh tillarning, tillar oilalarining, asosan, hindevropa tillari oilasining tarixiy taraqqiyotini oʻrganishda, tillarning qadimgi holatini qayta tiklashda va boshqalarda muvaffaqiyatlarga erishdi. Tilshunoslikdagi qiyosiytarixiy yoʻnalishning rivojlanishiga nemis olimlari F. Bopp, Ya. Grimm, A. F. Pott, A. Shleyxer, A. Dits, daniyalik R. K. Rask, chexiyalik Y. Dobrovskiy, avstriyalik F. Mikloshich, rus olimi A. X. Vostokov va boshqa katta hissa qoʻshdilar. Umumiy Tilshunoslik asoslari, tilni „faoliyat“ va „faoliyat mahsuli“ sifatida tushunish, tilning tashqi va ichki shakli haqidagi taʼlimot, tillarning tipologi tasnifi va boshqa muammolar nemis olimi V. Gumboldt tomonidan ishlab chiqildi. Uning fikrlari 19—20-asrlar gʻarb tilshunosligining bir qancha yoʻnalishlari rivojiga katta taʼsir koʻrsatdi. Gumboldt T. mantiqiylikdan qutulishi va oʻz metodiga ega boʻlishi kerakligini, tilning tizim xususiyatiga egaligini, uning 2 jixdti — tovush va maʼnosi borligini qamda ijtimoiy hodisaligini asosli bayon qildi. 19-asr oʻrtalarida A. Shleyxer tilshunoslikda biologik nazariyalarni qoʻllashga urinib koʻrdi.

Lingvistik naturalizmni tanqid qilish negizida yosh grammatikachilar (nemis olimlari A. Leskin, K. Brugman, G. Ostxof, B. Delbryuk, G. Paul va boshqalar) maktabi shakllanib, u asosiy eʼtiborni jonli tillarni oʻrganishga qaratdi. Ushbu maktab vakillari qiyosiytarixiy tilshunoslikning rivojini yangi bosqichga olib chiqdilar. 19-asrda hindevropashunoslikning asosiy tarmoqlari (ellinistikayunonshunoslik, romanistika, germanistika, slavyanshunoslik,

keltshunoslik va boshqalar) batamom shakllanib bo'ldi. Hindevropa tillari uchun ishlab chiqilgan qiyosiytarixiy metod tamoyillari ushbu oilaga kirmaydigan boshqa tillarga ham tatbiq etildi. Shu tariqa semitologiya, turkiyshunoslik, finugorshunoslik, afrikashunoslik kabi sohalar shakllanadi. Tilshunoslikning 20-asr boshlaridagi rivojlanishida Ferdinand de Sossyur asarlari, birinchi navbatda, „Umumiy tilshunoslik kursi“ (1916) muhim rol o'ynadi. Sossyur tilning belgi nazariyasini yaratdi, sinxroniya va diaxroniya, ichki lingvistika, tashki lingvistika va boshqa muammolarni tadqiq qildi. Ferdinand de Sossyur g'oyalari keyinroq paydo bo'lgan lingvistik strukturalizm maktablarida: Praga lingvistik maktabi — funksional tilshunoslik, Kopengagen lingvistik to'garagi (glossematika), Jeneva maktabi, Amerika deskriptiv (tavsifiy) tilshunoslikda yanada rivojlantiriladi.

Struktural oqimlar bilan bir qatorda boshqacha yo'nalishlar va qarashlar rivojlana boshladi: psixologik yo'nalish (nemis olimlari X. Shteyntal va V. Vundt asarlari; rus olimi V. V. Potebilanya ham ushbu yo'nalishga qo'shiladi), neyrolingvistika va boshqa Materialistik dunyoqarashning keng yoyilishi bilan eksperimental fonetika va lingvistik geografiya xam rivojlana boshladi. Keyinchalik tilshunoslikda yangi yo'nalish va bo'limlar: psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, semiotik lingvistika, transformatsiyey lingvistika, matn lingvistikasi va boshqa paydo bo'ladi. Hozirgi xorijiy tilshunoslikda materialistik nazariyalar bilan bir qatorda idealistik tamoyillarga asoslangan nazariyalar ham (masalan, lisoniy nisbiylik nazariyasi yoki yangi gumboldtchilik) mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1.Morfema va uning turlari

<https://fayllar.org/morfema-va-uning-turlari.html>

2.Sodiqov .A O'zbek tili grammatikasi .T. 1975,1981

3.Shoabdurahmonov.Sh .Hozirgi o'zbek adabiy tili, T .1980

4.Shahobiddinova .Sh O'zbek tilining nazariy grammatikasi,T,2001.

5.Irisqulov..M.T "Tilshunoslikka kirish".2009